

УДК 81(=162.1)(092)+398(438)(092)

Зінаїда Пахолок (м. Луцьк)

доктор філологічних наук, доцент,
професор кафедри інформаційної діяльності
та туризму Луцького інституту розвитку людини
Університету «Україна»
E-mail: paholok@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-5909>

Дослідження та популяризація творчості мовознавця з Волині Миколая Крушевського

Стаття присвячена вивченню й поширенню інформації про життєвий шлях та науковий доробок мовознавця, уродженця Луцька Миколая Крушевського, доля якого внаслідок історичних умов пов'язана з Україною, Польщею, Росією. Акцент зроблено на волинському періоді буття представника польського роду.

Подано власні публікації авторки, з-поміж яких здійснено перший українськомовний переклад, опубліковано епістолярну спадщину мовознавця та перевидані дві його праці; представлено виступи на радіо, кіно- і телесценарії, випуск настільного календаря і конверта, введення до наукового обігу фотографій із родинного архіву Крушевських.

Значення проведеного дослідження обумовлено архівним сегментом джерельної бази. Соціальний резонанс відображено у музейних виставках та ювілейному вишануванні вченого; презентаціях і рецензіях на перевидання творів та книг про нього; відгуках на дослідження авторки; підготовці репринтного видання; створенні портретів та скульптурного зображення мовознавця; подяк за активну діяльність у популяризації історії волинського краю; представленні на обласну премію в галузі літератури, культури і мистецтва і нагородженні дипломом імені академіка Миколи Державіна.

Перспектива подальших студіювань пов'язана із продовженням вивчення родини мовознавця та підготовці українськомовного перекладу його наукової спадщини.

Ключові слова: Волинь, Миколай Крушевський, польське походження, біографічне дослідження, мовознавець, популяризація вченого, соціальний резонанс.

Zinaida Pakholok (Lutsk)

Doctor of Philology, Associate Professor,
Professor at the Department of Information Activities and
Tourism of Lutsk University Institute
of Human Development «Ukraine»
E-mail: paholok@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8911-5909>

Research and promotion of Volyn linguist Mikolaj Kruszewski

The article deals with the study of Lutsk Mikolaj Kruszewski, the native figure, whose fate is connected with different countries according to the historical conditions. He was the representative of the Polish family and spent his childhood and adolescence in Ukraine, mainly in Solotvin and Kovel. Mikolaj studied at the Lutsk Noble School, but his youth was spent in Poland, where he studied at Kholm High School and Warsaw University. His mature years were connected with Russia, because he was the teacher of Troitsk Gymnasium and Kazan University. His scientific work was aimed at the problems of Phonetics and Morphology of General Linguistics.

Mikolaj's main publications may be characterised in the following way: the first Ukrainian translation was made; the epistolary legacy of the linguist and his two works were published; presentations on radio, film and television scripts were introduced, the release of desktop calendar and the envelope, introduction to the scientific circulation of photographs from the Kruszewski's family archive are represented, etc.

The value of the study determined the archival segment of the source base. The social resonance on the activity of the author is reflected in museum exhibitions and the jubilee commemoration of the scholar; presentations and reviews on re-releases of works and books about him; reviews of the author's researches; preparation of the reprint edition; creation of portraits and sculptural image of linguist; gratitude to the scholar for his activity in promoting the history of Volyn region; presentation at the regional prize in the field of literature, culture and art, awarding with the academician Mykola Derzhavin diploma.

The prospect of further research is connected with the continuation of the study of the linguist's family and preparation of the translation of his scientific heritage from Russian into Ukrainian language.

Key words: *Volyn, Mikolaj Kruszewski, Polish nation, biographical research, linguist, scientist promotion, social resonance.*

Полікультурне середовище Волині є малою батьківщиною для представників багатьох націй, з-поміж них виділяються діячі культури, науки, промисловості Польщі. Славетним представником польської нації є мовознавець Миколай Крушевський, тісно пов'язаний з поліським краєм не тільки фактом народження.

Культурологічне осягнення індивідуальності й праць вченого на Волині почалося лише через сто років після його смерті, коли в газеті «Радянська Волинь» з'явилася стаття колишнього лучанина С.В. Ткачова «Вчений-лінгвіст з Волині» з пропозицією назвати одну з вулиць обласного центру ім'ям М. Крушевського¹. Мовознавця вписали в історію міста О.Г. Михайлюк та І.В. Кічий, які коротко охарактеризували його діяльність: «З Луцька у світ великої науки пішов відомий лінгвіст М.В. Крушевський (1851–1887), майбутній професор Казанського університету. Разом з видатним філологом І.О. Бодуеном де Куртене він висунув теорію фонем і функціональної ролі елементів структури мови, значно випередивши у цій галузі західноєвропейських вчених. Крушевський є одним із засновників Казанської лінгвістичної школи»².

Довідкова інформація про видатного мовознавця, дослідження якого збагатили лінгвістику, відбита не тільки у фахових, а й у загальних енциклопедіях світу. Наукова спадщина М. Крушевського невелика за обсягом, але значна за ідеями й глибиною проникнення у сутність матеріалу, який досліджувався. Розвідки вченого позначені новизною щодо постановки

проблем у фольклористиці, санскритології, загальному та порівняльно-історичному мовознавстві, тому вони не втратили своєї актуальності дотепер.

Однак довгий шлях його визнання на Волині обумовлений тим, що життєві обставини не сприяли поширенню знань про вченого.

Миколай Крушевський

М.Крушевський прожив насичене, але коротке, у 36 років, життя і змінив багато адрес (Луцьк, Солотвин, Холм, Варшава, Троїцьк, Казань), тому особистий архів не зберігся, а матеріали про нього розпорошені по різних країнах: Україні, Росії, Польщі. Тривалий час науковець перебував у тіні видатних земляків – Лесі Українки (Лариса Петрівна Косач-Квітка, 13(25).ІІ.1871, Звягель, нині Новоград-Волинський – 19.VII.(01.VIII).1913, Сурамі, Грузія) й А.Ю. Кримського (03(15).І.1871, Володимир-Волинський – 25.I.1942, Кустанай, нині Костанай, Казах-

стан). Вони народилися через 20 років після М. Крушевського, тому святкування ювілейних дат збігалося, а вибір робився не на користь останнього. Крім того, вченого за співзвучністю прізвища сплутували з М.С. Грушевським (29.IX.1866, Холм, Рос. імперія – 26.XI.1934, Кисловодськ, СРСР) і Ю.-І. Крашевським (Jozef Ignacy Kraszewski, 28.VII.1812, Варшава – 19.III.1887, Женева). Наукові праці лінгвіста були бібліографічною рідкістю, оскільки надруковані наприкінці XIX ст.

Значення М. Крушевського для науки вперше було осмислено й описано І.О. Бодуеном де Куртене (Baudouin de Courtenay J., 1(13).III.1845, Радзимін, публ. Варшави – 03.XI.1929, Варшава)

¹ Ткачов С.В. Вчений-лінгвіст з Волині / С. Ткачов // Рад. Волинь. Луцьк, 1988. 17 серп. № 159 (11697). С. 3.

² Михайлюк О.Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів : Світ, 1991. С. 52.

у ґрунтовній статті 1888 р. «Миколай Крушевський, його життя і наукові праці»³, але про волинський період в ній знаходимо короткі відомості. Для поляків ім'я невідомого працівника науки стало відомим завдяки Р.О. Якобсону (Jakobson R., 11(23).X.1896, Москва – 18.VI.1982, Бостон. США)⁴.

Безумовно, волиняни мали б знати про свого земляка, володіючи повною і точною інформацією. Джерелом такої інформації стало Волинське обласне товариство краєзнавців на чолі з членом-кореспондентом Української Академії історичних наук, заслуженим працівником народної освіти України Г.В. Бондаренком, яке з 1985 р. почало проводити конференції «Минуле і сучасне Волині», гуртуючи дослідників, надаючи їм можливість як у формі повідомлень та доповідей, так і у формі публікацій поширювати знання про історію рідного краю. Активна діяльність Волинського товариства краєзнавців і спричинила до заняття автором статті темою «Життєвий і науковий шлях Миколая Крушевського», оскільки в процесі підготовки до чергової конференції виявилось, що джерельна база про видатного краянину не вивчена⁵.

Походження мовознавця пов'язане з древнім польським родом, частина представників якого здавна жила на Волині. Крушевські – польське шляхетське прізвище, утворене від назви земельного володіння Крушево, в ломжинській землі, яке отримало свою назву від слова «круш» (воно означало у старопольській мові грудку солі)⁶. Господарі цієї місцевості мали герб Абданк (Габданк, Хабданк, інакше Бялкотка, Ленкава, Скарбек, Скуба)⁷.

Герб Абданк являє собою щит, на червоному полі якого зображено дві срібні крокви зі зрізаними кінцями, що повернуті верхівками додолу та поєднані між собою на зразок латинської літери W. Така фігура була й у клейноді над шляхетською короною. У цій фігурі деякі історики і геральдисти вбачають початкові літери чотирьох слів: Veritas, Victoria, Virtus et Vita, тобто істина, перемога, добродієність і життя⁸.

Історія цього герба почалася у XII ст., тому й овіяна легендами. Одна з легенд розповідає, що король Болеслав III успішно воював з імператором Генріхом V, який, не маючи впевненості у перемозі, забажав у 1109 р. примиритися з Болеславом. Але відкрито визнати свою поразку йому було незручно, й він відправив до Болеслава друзів, які мали умовити Болеслава першим попросити миру, обіцяючи дуже вигідні для нього умови. Король надіслав з цією метою до імператора нащадка Скуби Яна з Гури з пропозицією миру. Імператор про людське око відповів, що у нього ще є гроші для продовження війни та запросив Яна до скарбниці, щоб він у тому переконався. Ян, знявши золотого персня й кинувши його до імператорської казни, промовив: «Нехай золото йде до золота, а наші країни – до миру». Імператор був задоволений такою формою примирення й подякував (хаб данк) Янові. З того часу герб нащадків Скуби став називатися Хабданк, а у старополь-

Герб Крушевських

³ Baudouin de Courtenay J. Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe / Jan Baudouin de Courtenay // Prace Filologiczne. – Warszawa, 1888. – Т. 2, zes. 3. – S. 837–849; 1889. – Т. 3, zes. 1. S. 116–175; Бодуэн де Куртенэ И.А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды / И.А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. тр. по общему языкознанию: В 2 т. Т. 1. Москва : Изд-во АН СССР, 1963. С. 146–202.

⁴ Jakobson R. Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii / Roman Jakobson // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego. – Wrocław; Kraków, 1960. – Zesz. 19. – S. 1–34; Jakobson R. The Kazan's School of Polish Linguistics and Its Place in the International Development of Phonology / Roman Jakobson // Jakobson R. Selected Writings. Т. 2: Word and Language. – The Hague; Paris, 1971. P. 394–428; Якобсон Р. О. Значение Крушевского в развитии науки о языке / Роман Якобсон // Якобсон Р. О. Избр. работы. – Москва : Прогресс, 1985. С. 331–347.

⁵ Пахолук З.О. Волинь у становленні особистості М. В. Крушевського / З. О. Пахолук // Минуле і сучасне Волині. Історичні постаті краю : тези доп. та повідомл. V Волин. іст.-краєзнав. конф., 11–13 жовтня 1991 року. – Луцьк, 1991. – С. 135–136.

⁶ Słownik staropolski. Т. 3. – Wrocław ; Kraków ; Warszawa : Polska Akademia Nauk, 1960. S. 408.

⁷ Boniecki A. Herbarz Polski / Adam Boniecki. Т. 12. Warszawa, 1908. S. 358–363.

⁸ Лакиер А.Б. Русская геральдика / А. Б. Лакиер. Москва : Книга, 1990. С. 258.

ську мову прийшов вираз «абданковаць», тобто віддячити. Після цієї події Ян та його нащадки отримали прізвисько Скарбек (скарбник). Представники цього роду жили в Україні та неодноразово відзначалися у боротьбі з татарами. Пізніше від них пішла відмінність герба Абданк – Сирокомля. Такий герб мав на щиті та клейноді над фігурою золотий кавалерський хрест. Ним володів гетьман України Богдан Хмельницький.

Окрім Крушевських, Абданк мали ще 46 польських родів. Цей герб уперше згадується у зв'язку з Ламбертом, графом з Гури, краківським єпископом, наступником святого Станіслава, що походив з роду Скуби.

Генеалогія Крушевських постає від початку XV ст. і відбита у VI частині родовідної книги губерній Віленської, Волинської, Гродненської, Могильовської та в книзі дворян Царства Польського⁹. З'ясувалося, що в Житомирському повіті вони були пов'язані родинними стосунками з дружиною польського письменника Ю.-І. Крашевського Зофією Воронецькою (? – ?). Про це свідчить листування письменника. В одному з листів йдеться про Крушевського, сказано, що він є доброю людиною і господарем¹⁰. В інших листах також натрапляємо на це прізвище, але знову без імені, тому визначити належність згадуваних осіб до родини мовознавця неможливо¹¹.

Батько майбутнього мовознавця – Вацлав Крушевський (07.III.1808, Заслав – 05.VII.1878, Варшава) – народився в містечку Заславі (нині Ізяслав) на Волині, в сім'ї Василя Крушевського та Юстини Стефанської¹². Початкову освіту отримав у Любарському повітовому училищі Волинської губернії, де закінчив шість класів (1818–1825). Навчальні відомості, які зберігаються в Державному архіві Житомирської області, свідчать про те, що В. Крушевський був здібним і старанним учнем¹³. На той час чоловік, який належав

до вищого стану, мав великий вибір для самореалізації: військова справа, державна служба, вчителювання у школі. В. Крушевський обрав військовою справою.

У 1830 р. розпочалася його військова кар'єра у чині унтер-офіцера Польського уланського полку. У складі Школи кадетів на чолі з Вацлавом Крушевським (Piotr Wysocki, 10.IX.1797, Варка – 06.I.1875, Варка) В. Крушевський брав участь у повстанні 1831 р. Був ув'язнений і декілька років провів на заслання в Казані, а в 1844 р. через сімейні обставини звільнився зі служби у чині ротмістра.

У родині Крушевських завжди жила пам'ять про повстанські традиції, панувала патріотична атмосфера, а нащадки донині зберігають високу нагороду срібний орден «Virtuti militari» (лат. 'військова хоробрість')¹⁴.

Цивільна кар'єра В. Крушевського відбулася на посаді городничого в Острозі (1845–1847), Овручі (1847–1849), Луцьку (1849–1852), Ковелі (1852–1861). У цих повітових містах він займався усіма справами безпеки та добробуту; судив за незначні поліцейські проступки та стягнення; мав обов'язки у справах казенних та справах військового відомства. Оскільки В. Крушевський був сумлінним службовцем, то за ретельне виконання своїх обов'язків під час перебувань у Луцьку царського спадкоємця у 1850 р. та царя Миколи Павловича у 1851 р. отримав дві подяки від генерал-губернатора, про це свідчать документи, які зберігаються у Російському державному історичному архіві¹⁵.

Вацлав Крушевський

⁹ Список дворян Волынской губернии. Житомир, 1906. С. 334.

¹⁰ Kraszewski J. I. Listy do rodziny 1820–1863. Cz. 1. W kraju / Józef Ignacy Kraszewski. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1982. S. 340.

¹¹ Ibid. S. 260, 264, 290, 291, 299, 300, 376.

¹² О дворянстве Крушевских Волынской и Могилевской губерний // РДИА (Санкт-Петербург), ф. 1343, оп. 23, спр. 9483, арк. 163.

¹³ Годичный рапорт о состоянии Любарского уездного училища за 1818/1819, 1819/1820, 1821, 1823 // ДАЖО, ф. 71, оп. 1, спр. 30, арк. 25–26; спр. 33, арк. 23–24; спр. 41, арк. 22–23; спр. 50, арк. 23–24.

¹⁴ Kraszewski W. Major Mieczysław Kraszewski / Waclaw Kraszewski // Przegląd morski. Gdynia, 2000. Zesz. 10. S. 93.

¹⁵ Дополнительные листы к формулярным спискам чиновников Волынской губернии // РДИА (Санкт-Петербург), ф. 1349, оп. 5, спр. 2280, арк. 60.

Найтриваліший період на посаді городничого В. Крушевський провів у відомому з XIV ст. місті Ковелі, який «усе більше набирав рис, характерних для периферійних міст Російської імперії. Центральну частину його займали дво- і триповерхові будинки, а околиці нічим не відрізнялися від довколишніх поліських сіл»¹⁶. Великою подією для старовинного міста стало спорудження у 1850–1860 рр. залізниці Київ – Ковель – Брест. У 1854 р. закінчено будівництво першого римокатолицького костелу¹⁷. Друга половина XIX ст. для Ковеля, як і взагалі для Волині, була характерна бурхливим розвитком капіталістичних відносин та піднесенням економіки міста, в результаті збільшилося населення, зростає промисловість. Однак «промисловим центром Волині в ті часи Ковель так і не став. Він все ще зберігав аграрний характер. Багато його жителів займалося обробкою землі»¹⁸. Майже все місто було дерев'яним, кам'яні будинки складали лише один відсоток, тому частими були пожежі.

У Державному архіві Волинської області зберігається «Справа по звинуваченню міщанина Лібермана у скривдженні Ковельського городничого»¹⁹. З цієї об'ємної справи, яка налічує 139 сторінок, відомо, що 12 серпня 1857 р. під час пожежі у Ковелі відбулася сутичка між Вацлавом Крушевським і Тодресом Ліберманом. Хто кого образив – незрозуміло, але городничий був при виконанні службових обов'язків, тому закон був

на його боці. Лібермана за зухвалість у ставленні до Ковельського городничого було ув'язнено.

Помер Вацлав Крушевський 5 липня 1878 р. у Варшаві, де його як кавалера ордену «*Virtuti militari*» з великими почестями поховали на Повонзьковському цвинтарі.

Про дружину В. Крушевського маємо короткі дані, що пояснюється соціальною роллю жінки в XIX ст.: бути обмеженою колом домашніх обов'язків. Розалія Ігнатіївна (дівоче прізвище – Ноткен, 1833, Київ – 1899, Солотвин) походила з німецької купецької родини. Вона успадкувала будинок із двома флігелями та помістя, яке межувало із землею батька Лесі Українки П.А. Косача (20.XII.1841(01.I.1842), Мглин, Чернігів. губ., Стародубщина, нині Брянської обл. Російської Федерації – 02(15).IV.1909, Київ), у селі Солотвин (Соловин) Голубської волості Ковельського повіту Волинської губернії.

Архівну інформацію про Р.І. Крушевську маємо у зв'язку з пожежею в Ковелі, яка трапилася в ніч із 16 на 17 квітня 1856 р. На запит Ковельського правління про збитки під час пожежі вона писала 30 квітня: «Я зазнала збитків на 250 карбованців, які полягають у погорілому срібному, мідному і порцеляновому посуді, платтях шовкових, меблях і зерновому хлібі»²⁰. Цей документ дозволяє стверджувати, що родина Крушевських мешкала в цей час в Ковелі, оскільки В. Крушевський виконував обов'язки городничого.

Розалія Крушевська

Маєток матері Крушевського

¹⁶ Вельма М.Г. Ковель: Пугівник. Львів: Каменяр, 1990. С. 15–16.

¹⁷ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) / Олександр Цинкаловський. Вінніпег: Товариство «Волинь», 1984. Т. 1. С. 511.

¹⁸ Сміян П.К. Ковель. Історико-краєзнавчий нарис. Львів: Каменяр, 1968. С. 8.

¹⁹ Дело по обвинению мещанина Либермана в оскорблении Ковельского городничего // ДАВО, ф. 229, оп. 1, спр. 413.

²⁰ Дело по расследованию пожара в городе Ковеле // ДАВО, ф. 229, оп. 1, спр. 393, арк. 110.

У Вацлава і Розалії Крушевських було п'ятеро дітей: сини Миколай (06(18).XII.1851, Луцьк – 31.X.(12.XI).1887, Казань), Вікентій-Ілля (27.X.1854, Солотвин – 09.II.1937, Варшава), Климентій (23.XI.1858, Солотвин – 27.IV.1945, Гловно), Олександр-Альберт (1859, Солотвин – ?) і донька Марія (08.XII.1868, Солотвин – 08.X.1839, Варшава). Довгожителі Солотвина наприкінці 90-х рр. ХХ ст. розповідали про розташування всіх споруд у садибі Крушевських, чудовий сад навкруги і доброго, справедливого хазяїна Вікентія та його сестру Марію, які не мали власних сімей, були самотніми.

Славу родині приніс старший син – Миколай Крушевський. Він був охрещений 11 лютого 1852 р. у Луцькій кафедральній римо-католицькій церкві – костюлі Св. Петра та Павла. Окрім батьків на події були присутніми дві пари хрещених: полковник Камчатського полку Іван Голев із графинею Францішкою Красицькою, повітовий суддя Василій Борковський з Любов'ю Тодоровою²¹. Ім'я для свого первістка батьки вибирали ретельно, за церковним календарем, і пов'язали з містом, в якому побачив світ їх малюк, бо ще з ХІІ ст. Луцьк був під заступництвом святого Миколая.

Як розповідається в Галицько-Волинському літописі, у Жидичинському монастирі (недалеко від Луцька) була церква вельми шанованого на Русі святого. А коли в 1257 р. монголо-татарський хан Куремса хотів увійти в Луцький замок, то трапилося чудо: каміння, яке було послано ворогом на стіни замку, не долітало до них, а поверталось й падало на татар. Святий Миколай Мирлікійський почув молитви лучан і захистив їх від наруги²².

З того часу св. Миколай – один із найулюбленіших святих у лучан. Його зображення з'явилося на гербі Луцька, а перед Воротною вежею Окольного замку (перехрестя сучасних вулиць Кафедральної і Драгоманова) постала церква Св. Миколая, в якій освячувалися різні договори городян, зберігалися перші міські грамоти та боккові стяги із зображенням святого. Згадується церква в документах 1552 р., під час великої місь-

кої пожежі 1627 р. вона згоріла, згодом каміння розібрали²³. Після надання Луцьку в 1432 р. магдебурзького права зображення св. Миколая з'явилося на міській печатці.

Дитинство М. Крушевського пройшло в мальовничих місцях Луцька, Солотвина та Ковеля, овіяних сивою давниною, як писав його сучасник Ю.-І. Крашевський, «на веселій і родючій Волині, одягненій у зелені гаї й золотаві лани, підперезаній блакитними ріками й потоками»²⁴. Відомо, що існує зв'язок особистості з місцем її проживання, цей зв'язок «загадковий, але очевидний. Або так, безперечний, але таємний. Відає ним відомий древнім *genius loci*, геній місця, який пов'язував інтелектуальні, духовні, емоційні явища з їхнім матеріальним середовищем»²⁵. Згідно з римською міфологією у кожного чоловіка існував свій геній, або дух-охоронець. Можна припускати, що місто народження визначило подальшу долю вченого, період становлення якого відбувався у пореформений час стрімких соціально-економічних змін в країні, що позначилися на вигляді Луцька. Проте утворення нових торгових і громадських закладів, банків, акціонерних товариств не змогло заступити у дитячому сприйнятті визначної пам'ятки міста, яким був замок Любарта – свідчення того, що в 1320 р. Луцьк увійшов до складу Великого князівства Литовського.

Представник литовської династії Гедиміновичів Любарт Гедимінович (Liubartas, бл. 1312 – 04.VIII.1383) прийняв православну віру і був правителем Галицько-Волинського князівства. При ньому в 1340–1350-х рр. замок почали реконструювати, використовуючи цеглу, і хоча будівництво закінчено було через сорок років при інших правителях, але в історію він увійшов під іменем замку князя Любарта. Спочатку побудували половину Надвратної (В'їзної) вежі та частину стіни. Продовжили реконструкцію в тій же техніці, коли на зміну Любарту прийшов Вітовт (Vytautas, 1350 – 27 X 1430), який зробив Луцьк південною столицею Великого князівства Литовського. Місто розцвіло економічно, політично і культурно, а в 1429 р. у ньому відбувся з'їзд європейських монархів. Під час правління Вітовта замок набув такого вигляду, який дійшов

²¹ Дело о дворянском происхождении Крушевских // ДАЖО, ф. 146, оп. 3189, арк. 235.

²² Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. Київ : Дніпро, 1989. С. 418.

²³ Денисюк В.Т. Луцьку – 920 років : історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2005. С. 60.

²⁴ Крашевський Ю.І. Повісті. Київ : Дніпро, 1979. С. 89.

²⁵ Вайль П. Геній места. Москва : КоЛибри, 2008. С. 9.

до XIX ст. А коли Вітовт помер, то князівство перейшло до його двоюрідного брата, прихильника повної незалежності Литви, Свидригайлу (Švitrigaila, бл. 1370 – 10.II.1452), після смерті якого Волинське князівство було перетворено в провінцію Великого князівства Литовського.

Цю історію М. Крушевський добре знав тому, що в 1862 р. вступив до першого класу Луцького повітового дворянського училища, яке від 13 січня 1834 р. розмістилося в двоповерховому будинку поряд із замком Любарта, і в середині – кінці XIX ст. мало назву Академія Наук. Осягнення сивої минувшини відбувалося не тільки на уроках історії, але при особистому обстеженні замку, мури якого містили графіти.

Оскільки за національністю батько Крушевського був поляком, а мати – німкеня, то у сім'ї розмовляли трьома мовами: польською, німецькою, російською. Не хто інший, як батьки виявилися фундаторами мовознавчої підготовки майбутнього лінгвіста. Формування його особистості було продовжено в училищі, що мало давні традиції. Слід зазначити, що раніше в ньому викладали видатні діячі української культури: перший перекладач Євангелія українською мовою Пилип Морачевський (14(26).XI.1806, с. Шестовиця Чернігів. пов. – 26.IX.1879, с. Шняківці побл. Ніжина) і класик національної літератури Пантелеймон Куліш (26.VII.(07.VIII).1819, Вороніж, Глухів. пов., Чернігів. губ. – 02(14).II.1897, хутір Мотронівка, нині с. Оленівка, Борзнян. р-ну Чернігів. обл.)²⁶.

В училищі навчали арифметиці, алгебрі, загальній географії, російській та загальній історії, російській, французькій, німецькій, латинській мовам, чистописання. Велике значення для навчання і розвитку учнів мала фундаментальна училищна бібліотека, у якій переважали книги польською і латинською мовами: релігійні, філософські, з історії, географії, механіки, математики, живопису, різьбярства, а також описи міст, біографії знаменитих художників та белетрис-

тика. Деякі фоліанти були оправлені в шкіру, мали ілюстрації на міді і сталі. Про цю бібліотеку згадував відомий український художник-баталіст М.С. Самокиш (13(25).X.1860, Ніжин, Чернігів. губ., Рос. імперія – 18.I.1944, Сімферополь, РРФСР, СРСР), який користувався нею в 1877–1878 рр., гостюючи у свого дядька в Луцьку: «Вплив всього цього на мене був величезний, не тільки художній, але й виховуючий: я багато почерпнув із цих книжок для розвитку мого розуму і набуття наукових знань»²⁷.

Про вплив книгозбірні на М. Крушевського може свідчити використання в Казанському університеті тексту оповідання Олекси Стороженка «Межигорський дід»²⁸. Завдяки активним пошукам, встановлено, що це видання було у книгозбірні Луцького повітового дворянського училища. Підліток прочитав цей твір і, ймовірно, був вражений головним персонажем, хоробрим запорізьким козаком, який знав багато гарних пісень і дум, що брали за душу. Можливо, це оповідання викликало інтерес до українського фольклору.

Увесь період навчання в училищі М. Крушевський жив у Луцьку на квартирі, а на канікулах повертався додому в родинний маєток матері. Оскільки його батько пішов у відставку, то вся сім'я переїхала до Солотвина. Саме тут М. Крушевський глибоко пізнав українську мову, народні звичаї, записав народні повір'я, які згодом використав у першій науковій праці про замовляння: «Якщо протягнути волос певного індивідуума крізь голову жаби і закопати її в землю, то разом із гниттям волоса буде сохнути і та особа, з голови якої він узятий, і, накінець, вона має померти»²⁹ та два тлумачення сну: «...якщо риба наснитися жінці, то остання завагітніє»³⁰ і «У снах місяць означає заміжжя»³¹.

З Волині М. Крушевський поїхав до старовинного Холма, який у кінці XIX ст. займав невеликий простір, розміщуючись на пагорбі, що підіймався на великій, далеко відкритій рівнині.

²⁶ Пахолок З.О. Молодий вчитель Панько Куліш у Луцьку / Зінаїда Пахолок // Волинський музей: історія і сучасність. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 359–362.

²⁷ Самокиш М.С. Як я став художником // Живі традиції. Українські радянські художники про себе і свою творчість. Київ : Мистецтво, 1985. С. 25.

²⁸ Стороженко О.П. Українські оповідання. Кн. I. Санкт-Петербург, 1863. С. 131–137.

²⁹ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський ; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. С. 2.

³⁰ Там само. С. 33.

³¹ Там само. С. 38–39.

На узвишші пагорба стояв уніатський собор, а довкола були розкидані кам'яні будівлі, серед яких православна церква, костел, гімназія. Місто ні зовні, ні своїм духом не нагадувало Польщі. Населення (трохи більше ніж чотири тисячі осіб) було досить строкатим за своїм складом, про що свідчили церкви різних конфесій: крім собору, дві уніатські церкви (одна при семінарії, друга при жіночому училищі), дві православні церкви, католицький костюл, синагога, лютеранська церква. Суспільне життя Холма подібне до життя провінційних міст. Культурний осередок – місцевий клуб, в якому містилися танцювальний зал, більярд і кімната для читання журналів – оживав тільки тоді, коли наїжджали військові з Красностава. В інші вечори тут збиралися гравці в карти. У Холмі не було ані саду, ані бульвару для прогулянок, тому жителі гуляли по Київському й Люблінському шосе, місто можна було обійти вздовж і впоперек за одну годину. Проте Холм вирізнявся серед інших міст кількістю навчальних закладів. Тут були чоловіча гімназія, жіноче шестикласне училище, організоване за зразком інститутів, уніатська духовна семінарія; педагогічні курси, чоловіче двокласне повітове училище і дві початкові школи для хлопчиків та дівчаток³².

У 1866 р. М. Крушевський продовжив навчання в Холмській греко-уніатській гімназії, тісно пов'язаний з ім'ям майбутнього редактора «Киевской старины» Ф.Г. Лебединцева (12(24).ІІІ.1828, с. Зелена Діброва, нині Городищен Черкас. обл. – 12(24).ІІІ.1888, Київ), який очолював Холмську учбову дирекцію. За царським наказом 10 травня 1865 р. повітова школа з Красностава була переведена до Холма і перетворена на російську греко-уніатську гімназію. У перший рік вона мала шість класів, а на час вступу М. Крушевського – сім. У цій гімназії з 1865 по 1868 рр. викладав С. Ф. Грушевський (07.Х.1830, Чигирин – 27.І.1901, Владикавказ) – батько першого Президента України. За час

свого існування (1865–1916) навчальний заклад мав багато назв: Холмська російська гімназія, Класична гімназія³³, Холмська чоловіча класична гімназія для греко-уніатського населення в Царстві Польському, з 1874 р. використовувалася назва – Холмська чоловіча гімназія³⁴.

Гімназія розміщувалася в католицькому монастирському будинку на місці школи, керованої піярами. Орден піярів у XVII–XIX ст. відігравав вагомий роль у розвитку науки і культури різних країн світу. З часу свого виникнення римо-католицький орден ставив за мету навчання та виховання молоді, особливо з бідних родин.

Контингент учнів включав дітей дворянського походження, разом із М. Крушевським у гімназії навчалися його брати Вікентій-Ілля і Климентій, велику групу складали діти духовенства. Учні гімназії походили не тільки з Люблінської губернії, але й з Галичини та сусідніх губерній Росії³⁵.

Для української культури цей навчальний заклад цінний ще й тим, що тут у 1884–1888 рр. здобував освіту старший брат Лесі Українки М. П. Косач (18(30).VII.1869, Новоград-Волинський – 03(16).X.1903, Харків)³⁶, а в 1913 р. її закінчив письменник і науковець В.П. Петров (10.Х.1894, Катеринослав – 08.VI.1969, Київ). Мова викладання у гімназії була російська, проте до цього навчального закладу змушені були відправляти своїх дітей і поляки³⁷.

Гімназія була влаштована як класична. Учні навчали релігії, історії, географії, фізиці, природознавству, математиці, російській словесності та мов: французької, німецької, російської, церковнослов'янської. Навчання в гімназії було платним, проте деякі студенти отримували стипендію, а деякі були звільнені від оплати за навчання.

У гімназійний період М. Крушевського приваблювали гуманітарні дисципліни. Із 17 дисциплін 10 були опановані на «відмінно» і 7 дисциплін – на «добре». Старанного учня нагородили срібною медаллю. Він почав готуватися до

³² Милуков А.П. Летние поездки по России. Записки и путевые письма. Санкт-Петербург, 1874. С. 257.

³³ Czernicki K. Chełm. Przeszłość i pamiątki. – Chełm: Zwierciadło, 1936. S. 1.

³⁴ Wstęp do inwentarza Chołmskiego Gimnazium Mięskiego w Chołmie // Archiwum państwowe w Lublinie, oddział w Chełmie. L. 1.

³⁵ Zimmer B. Miasto Chełm: Zarys historyczny / Bolesław Zimmer. – Warszawa; Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1974. S. 151.

³⁶ Пахолок З.О. Юнацькі роки Михайла Косача // Науковий вісник ВДУ: Філологічні науки. – Луцьк. 1999. № 15. С. 52–58.

³⁷ Czernicki K. Chełm. Przeszłość i pamiątki / Kazimierz Czernicki. – Chełm : Zwierciadło, 1936. S. 73.

вступу в університет, де на нього чекало змістовне студентське життя й доленосні зустрічі з викладачами цього навчального закладу.

У 1871 р. М. Крушевський склав екзамени з латинської, грецької, російської мов, загальної та російської історії на історико-філологічний факультет Варшавського університету. Разом із ним навчався його приятель Антон Кордасевич (?-?) з Холмської гімназії. На перший курс було зараховано лише двадцять студентів, не всі вони дійшли до четвертого курсу. Але М. Крушевський був одним із кращих студентів на факультеті й отримував стипендію. На другому курсі відбулося знайомство з викладачем кафедри римської словесності І.В. Цветаєвим (04(16).V.1847, с. Дроздово Володимир. губ. – 30.VIII(12.IX).1913, Москва) – майбутнім засновником Музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна у Москві,

батьком російської поетеси Марини Цветаєвої. І хоча у квітні 1874 р. І. В. Цветаєв поїхав у закордонне наукове відрядження і до Варшави більше не повернувся, їхні стосунки не переривалися протягом усього життя М. Крушевського. Як засвідчує листування між ними, тільки передчасна смерть М. Крушевського поставила крапку у цих стосунках³⁸.

І.В. Цветаєв високо цінував свого учня. У 1881 р. у листі до професора Київського університету В.С. Іконнікова (9(21).XII.1841, Київ – 26.XI.1923, Київ) він повідомляв: «Говорячи по-дружньому, я не сумніваючись скажу Вам, найдобріший Володимире Степановичу, що за час мого студентського і викладацького життя не бачив людини такої енергійної і твердої ураз прийнятих намірах. Він завжди збуджував тим більше здивування, що працювати йому доводилося у несприятливих умовах. Студентом він нерідко і довго слабував, згодом, одружившись, він рідко мало який місяць не кликав по декілька разів лікаря як для дружини, так і для дітей. Крім учених достоїнств, мене завжди приваблювали і моральні властивості цього Поляка... Далекий від неминучої солодкуватості і якоїсь приниженості, він завжди тримався просто і суттєво відрізнявся від інших раціональним поглядом на речі»³⁹.

Під час навчання М. Крушевський зацікавився загальною історією, багато займався філософією і вважав себе учнем представника емпіричної філософії у Росії, професора М.М. Троїцького (01(13).VIII.1835, Калуж. губ. – 22.III(3. IV).1899, Москва). Пізніше інтерес до мовознавства переважив і за порадою професора російської філології М.О. Колосова (1839, Дмитрієв – 14.I.1881, Ялта) здібний студент написав дипломний твір «Замовляння як вид російської народної поезії». У ньому М. Крушевський дав наукове обґрунтування поняттю, а визначення витоків позначуваного ним явища відніс до психологічної природи людини. Потім він розглянув замовляння у системі жанрів фольклору, проаналізував структуру і зміст любовних присудок. Твір здібного студента згодом був відзначений грошовою винагородою й опублікований⁴⁰. Праця М. Крушевського залишається солідною теоретичною розробкою, яку використовують сучасні фольклористи.

Атестат Крушевського

³⁸ Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) / Зинаида А. Пахолок // Рус. Ист. Вестн. – Москва, 1999. Т. 2. С. 159–182.

³⁹ Там само. С. 177–178.

⁴⁰ Крушевский Н.В. Заговоры как вид русской народной поэзии // Варшав. унив. изв. Варшава, 1876. № 3. С. 3–69.

У 1875 р., після закінчення університету, М. Крушевського було рекомендовано до аспірантури, але сімейні обставини – одруження – змусили випускника працювати. Його наречена – Ю.О. Ханкевич (22.V.1846, Хрубешув – 19.IV.1928, Кельце) – шість років чекала на свого обранця. Відомо, що вона мала добру освіту, знала грецьку мову, любила французьку і польську літературу, допомагала чоловікові у науковій роботі. Під час проживання в Казані листувалася з видатною польською письменницею Елізою Ожешко (06.VI.1841, Милковщина поблизу Гродно – 18.V.1910, Гродно); про теплоту їх стосунків свідчить фотографія, яку подарувала письменниця своїй поціновувачці⁴¹.

Юлія і Миколай Крушевські поїхали в далекий Троїцьк Оренбурзької губернії (зараз Челябінської області), де випускник зайняв місце вчителя давніх мов і класного наставника у класичній гімназії. М. Крушевський був поляком, і хоча він не брав участі у подіях 1863 р., йому не дозволялося служити в центральних, великих містах Російської імперії.

По дорозі до місця призначення подружжя пара заїхала до Казані, щоб віднайти можливість отримання Миколаєм професорської стипендії при університеті, але сподівання були марними. Натомість у Казані відбулася доленосна зустріч з І.О. Бодуеном де Куртене – видатним теоретиком з питань загального і порівняльно-історичного мовознавства, добрим порадиником для молодого вченого.

Уродженець Луцька вирішив присвятити себе науці, хоча на той час наукова кар'єра не була поширена. Однак світогляд М. Крушевського та його діяльність формувалися під впливом особливостей епохи та суспільного розвитку Російської імперії середини – кінця XIX ст. Становленню М. Крушевського як непересічної особистості та громадянина з визначеними життєвими позиціями й розумінням тенденцій історичного розвитку суспільства сприяли сімейне виховання, освіта, оточення.

Власні плани й поради нового консультанта М. Крушевський мав здійснити у невеличкому, віддаленому від наукових центрів місті. У другій половині XIX ст. Троїцьк був повітовим містом,

розташованим на відстані семисот п'ятдесяти верст від Оренбурга і шестисот від Уфи, в центрі найбагатших повітів Троїцького, Челябінського, Верхньоуральського Оренбурзької губернії та Киргиз-Миколаївського Тургайської області. Перших три повіти були відомі багатими золотими розсипами та іншими мінеральними копалинами, а увесь простір, який займали ці повіти, мав придатну для рільництва землю. Троїцьк від початку заснування служив місцем мінових торгів із кочівниками, до 1863 р. тут була митниця.

1 липня 1873 р. у Троїцьку засновано гімназію з двома давніми мовами, вона мала бути освітнім центром для півмільйонного населення цієї території. Необхідність заснування гімназії полягала в потребі піднесення освіти, викликаній щорічним збільшенням рівня внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Існуючі в цьому краї дві гімназії – Оренбурзька й Уфимська – розташовані від Троїцька на значній відстані, тому не всі мешканці міста могли надати середню освіту своїм дітям, оскільки не мали коштів на відправлення їх у віддалені міста, що, в свою чергу, було пов'язано з неможливістю безпосереднього батьківського нагляду та впливу⁴².

М. Крушевський опинився в далекому від культурних центрів місті завдяки І. В. Цветаєву, з яким продовжував підтримувати добрі стосунки. Колишній викладач римської словесності Варшавського університету в листі до професора Київського університету В. С. Іконникова (09(21).XII.1841, Київ – 26.XI.1923, Київ) писав: «...за моїм клопотанням перед попечителем Оренб[урзького] навч[ального] окр[угу] П.О. Лавровським, він [Крушевський – З.Л.] вступив учителем давніх мов до Троїцька»⁴³.

Згаданий у листі П.О. Лавровський (13(25).III.1827, с. Видропужськ, нині Спіровського р-ну Твер. обл., Росія – 28.II(12. III).1886, Петербург) – відомий російський і український славіст, лексикограф, педагог, діяч освіти, доктор слов'яно-руської філології, професор. У 1851 р. після закінчення Головного педагогічного інституту в Петербурзі викладав у Харківському університеті. З 1856 р. П. О. Лавровський – член-кореспондент Петербурзької академії наук, з 11 серпня 1869 р. по 30 грудня 1872 р. був ректором Варшавського

⁴¹ Akta personalne s. Benedyktu // ASFSK (Архів францисканок служанок Христа в Лясках. Польща).

⁴² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 1871–1873 гг. Т. 5. Санкт-Петербург, 1877.– Стб. 1926–1927.

⁴³ Письмо И.В. Цветаева В.С. Иконникову // Институт рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 3, спр. 51361, арк. 21.

університету, а з 1 січня 1875 р. призначений попечителем Оренбурзького навчального округу. Прохання свого колишнього колеги він зміг задовільнити, оскільки місце вчителя давніх мов у Троїцькій гімназії на той час було вакантним.

М. Крушевського після закінчення Варшавського університету, розмірковуючи над своїм майбутнім, писав до І.В. Цветаєва: «Страшно тільки буде працювати в Гімназії, якщо я отримаю місце. Я ніколи не сподівався бути вчителем давніх мов. Від загальної історії я мало-помалу перейшов до історії філософії і психології і так закопався у всілякі нервові процеси, що забув усе інше. Працюючи над кандидатською дисертацією, я ознайомився з російською народною поезією, і загалом з народним епосом, і з ним пов'язаною лінгвістикою. Психологією і лінгвістикою я став займатися усе більше, думав із часом складати магістерський екзамен. І хоча мені цілий рік повторювали, що дадуть університетську стипендію, але я на неї мало сподівався і думав клопотати про місце вчителя російської мови, викладати яку мені було б в усякому разі легше, ніж латину і грецьку. Але раптом Кордаєвич пише мені, що місце вчителя російської мови отримати вельми важко, а легше вже вчителя давніх мов. Він сам мав як православний більше шансів, подав прохання до Казанського попечителя про місце вчит[еля] дав[ніх] мов. Що ж мені було робити – послав і я таке ж прохання якомога далі, де, можна думати, охочих небагато – у Харків, Казань, Оренбург. Якщо дадуть місце, то скажіть, заради Бога, Іване Володимировичу, де і як можна навчитися вчити. Головна увага в гімназіях звертається тепер на переклади з російської на латину і грецьку – мистецтво, якого нас ні в гімназії, ні в університеті не вчили»⁴⁴.

Мистецтво викладання довелося М. Крушевському опанувати самостійно, працюючи вчителем латини і грецької мови в Троїцькій гімназії з 12 серпня 1875 р. по 18 жовтня 1878 р. Окрім викладання, М. Крушевський реферував праці з по-

рівняльно-історичного мовознавства. Збереглися рукописи, які свідчать про те, що у цей період М. Крушевський вивчав давньоперську й литовську мови, вдосконалювався у давньогрецькій⁴⁵. При цьому основними посібниками для нього були праці німецького лінгвіста А. Шлейхера (Schleicher A., 19.II.1821, Майнінген – 06. XII.1868, Єна) «Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов»⁴⁶ та «Індогерманська хрестоматія».

Коло наукових зацікавлень М. Крушевського у Троїцьку було доволі широким: необхідно додати, що він працював над перекладом із санскриту, який через рік наполегливої роботи видав. «Вісім гімнів Рігведи»⁴⁷ – це один з найперших перекладів з санскриту російською мовою, високо оцінений керівником. Витоки зацікавлення пам'яткою давньоіндійської літератури були у першому науковому дослідженні «Замовляння як вид російської народної поезії», де М. Крушевський аналізував свідомість первісної людини, знаходячи підтвердження своїм міркуванням у фольклорних текстах, зокрема в Рігведі.

У сімейному житті М. Крушевського Троїцьк мав важливе значення, оскільки він вперше став батьком із народженням доньки Вацлави (10.VI.1878, Троїцьк, Рос. імперія – 23.VI.1958, Ляска, попл. Варшави), яка була охрещена в Казані. Молоді батьки взяли за хрещеного батька І.О. Бодуена де Куртене, завдяки клопотанню якого перед історико-філологічним факультетом, М. Крушевський з 18 жовтня 1878 р. по 1 грудня 1879 р. став понадштатним професорським стипендіатом Казанського університету.

І.О. Бодуен вигідно відрізнявся від своїх колег, оскільки за статутом 1863 р. над кожним із професорів висів домоклів меч нового вибору після 25 років, і потім, через кожні п'ять років. Саме тому професура не дуже дбала про підготовку молодих спеціалістів, вбачаючи в них конкурентів. І.О. Бодуен не рахувався із часом, старався більше навчати, не тримаючи знань під спудом і розвиваючи самостійність учнів. Про

⁴⁴ Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн. Москва, 1999. Т. 2. С. 163–164.

⁴⁵ Крушевский Н.В. Лексический материал по древним индоевропейским языкам: санскритскому, балтийскому, персидскому и др. // Санкт-Петербургский филиал архиву РАН (ПФА РАН), ф. 898, р. IV, оп. 62, спр. 6, 37 арк.

⁴⁶ Schleicher A. Compendium der Vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen / August Schleicher. – Weimar, 1876. – 829 p.

⁴⁷ Крушевский Н.В. Восемь гимнов Ригведы // Изв. и уч. зап. императ. Казан. ун-та. Казань, 1879. Июль–авг. С. 105–114.

Миколай Крушевський (справа)
з дружиною Юлією (у другому ряді зліва)
та двоє невідомих. Троїцьк.

себе, як про «засновника Казанської лінгвістичної школи», писав у третій особі: «Бували роки, коли при п'яти або шести годинах університетських лекцій і при чотирьох годинах читання в духовній академії він влаштовував, крім того, подвійні заняття у себе вдома: з одного боку, *privatissimum*, яке складалося в ознайомленні перш за все залишених при університеті професорських стипендіатів та інших спеціалістів з обраними розділами науки (на зразок, наприклад, читання Рігведи, діалектологічних вправ, ознайомлення з творами по фізіології звуків або антропофоніці і т.п.), з другого боку, щось на зразок граматичного або лінгвістичного товариства, учасники якого робили реферати про прочитане або продумане, знайомили інших зі змістом своєї самостійної роботи, обмінювалися думками і т.п. На подібні позаштатні, домашні заняття йшло від шести до восьми годин на тиждень»⁴⁸.

М. Крушевський, проживаючи в Казані, міг безпосередньо спілкуватися з І.О. Бодуеном де Куртене, відвідувати його заняття в університеті та вдома, користуватися домашньою бібліоте-

кою, якщо бракувало видань в університетській книгозбірні. Відомо, що Бодуен де Куртене постійно піклувався про поповнення фондів новою літературою. Наприклад, у листі від 6(18) листопада 1875 р. він просив відомого орієнталіста і видавця буддійського санскритсько-тибетського словника А.А. Шифнера (Schiefner F.A., 06(18).VII.1817, Ревель – 04(16).XI.1879, Санкт-Петербург) надіслати до бібліотеки Казанського університету декілька томів санскритського словника О. Бетлінгка (Böhtlingk O. von, 30.V(11.VI).1815 – 19.III(01.IV).1904) і Р. Рота (Roth R., 03.IV.1821–23.VI.1895)⁴⁹.

У 1879 р. за працю «Спостереження над деякими фонетичними явищами, пов'язаними з акцентуацією» М. Крушевський отримав кандидатське звання; в 1881 р. за дисертацію «До питання про гуну. Дослідження в галузі старослов'янського вокалізму» – ступінь магістра; у 1883 р. за дисертацію «Нарис науки про мову» – ступінь доктора. Дослідницький хист мовознавця полягав у способі мислення як лінгвіста, котрий тяжів не до фактографії, а до концептуалізації матеріалу.

Безперечною заслугою науковця було прагнення розкрити закономірність функціонування і розвитку мови, розширити сферу застосування порівняльно-історичного методу, розробити питання фізіології звуків мовлення, узагальнити чергування звуків, що лягло в основу вчення про фонему, розв'язати проблему історичної зміни морфологічного складу слова. Розглядаючи фонетичну будову мови, він розвинув прогресивні ідеї французького лінгвіста Фердинанда де Сосюра (26.XI.1857, Женева – 22.II.1913, Вюфлан) та І. О. Бодуена де Куртене про фонему, чітко розрізняв звук у фізіологічному й «антропонімічному» планах. Свідченням є «Нариси з мовознавства. 1891–1894 роки»⁵⁰ – посмертне видання з передмовою і за редакцією професора В.О. Богородицького (07(19).IV.1857, Царевококшайськ, нині Йошкар-Ола – 23.XII.1941, Казань).

У Казанському університеті М. Крушевський викладав загальне мовознавство, порівняльну фонетику і граматику індоєвропейських мов, санскрит. Крім того, вчений читав курси з різних розділів мовознавства: фізіологію звуків

⁴⁸ Бодуэн де Куртенэ И. А. Лингвистические заметки и афоризмы / И. А. Бодуэн де Куртенэ // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избр. тр. по общему языкознанию: В 2 т. Т. 2. – Москва : Изд-во АН СССР, 1963. – С. 49.

⁴⁹ Письмо И. А. Бодуэна де Куртенэ А. А. Шифнеру // Відділ рукописів РНБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, ф. 608, оп. 1, спр. 4671, арк. 11 зв.

⁵⁰ Крушевский Н.В. Очерки по языкознанию // Рус. Филолог. Вестн. Варшава, 1891. Т. 25. С. 253–271; Т. 26. С. 173–186; 1892. Т. 28, № 3. С. 266–290.

мовлення, російську граматику, романські мови, історію французької мови, лінгвістичну палеонтологію. Про це свідчать, зокрема, «Звіт про заняття порівняльним мовознавством за період від 15 грудня 1878 року по 1 жовтня 1879 року»⁵¹; «Предмет, поділ і метод науки про мову. Вступна лекція, прочитана М.В. Крушевським 15 січня 1880 року»⁵².

М. Крушевський був дійсним членом Казанського товариства археології, історії та етнографії, на засіданнях якого виступав з науковими доповідями. Учений багато і плідно працював, незважаючи на слабе здоров'я. Клімат Казані був дуже несприятливим для нього та його сім'ї: «Важка праця, жорстокий клімат, одвічні хвороби, одноманітність і нудота – все це може відбити будь-яке бажання до життя. Ось уже шостий рік і ні я, ні моя сім'я не можемо звикнути до всього цього, – скаржився він у листі до І. Цветаєва 9 березня 1881 р. – Нинішній рік видався якимось особливо нещасливим: діти постійно хворіють, дружину не полишає «казанська» лихоманка; служниці – і ті постійно трапляються якісь хворобливі. Бували місяці, в які мені доводилось віддавати лікарям та аптеці 2/3 того, що заробляю»⁵³. М. Крушевський мріяв про переведення до Київського університету: «Чи немає у Вас у Київській раді таких приятелів, – питав він свого вірного друга в листі 5 травня 1881 р., – яким Ви б мене могли рекомендувати, на випадок, коли б я, отримавши ступінь магістра (диспут буде 17 травня), став шукати доцентури у Києві? Я і моя сім'я стільки вже витерпіли від тутешнього клімату і так тягне ближче до батьківщини, що перейти до Києва – вершина моїх мрій. Чи дозволено мені мріяти про це, враховуючи (передбачувану) полонофобію київських професорів? До кого мені слід звернутися?»⁵⁴.

Побоювання М. Крушевського не були марними. У листі до Івана Цветаєва Володимир Іконніков 6.VI–VII.1881 р. писав: «Й інший Ваш кандидат [Крушевський – З.П.] прислав твори;

але на факультеті засідань уже немає. Є ще питання, дайте нам відповідь: католик він чи ні? Якщо так, то й порушувати питання про нього не варто, тому що у Києві католикам із Ц. Польського служити не можна. Таке утруднення було зроблено вже п. Бодуену де К-не»⁵⁵.

Шлях до Києва М. Крушевському було закрито, тому що він належав до польського роду. Не здійснилася його мрія бути ближче до своєї малої батьківщини – Волині, на якій пройшли дитячі та юнацькі роки, куди пізніше майже щоліта приїздив на відпочинок до Солотвина. Але наважди повернутися в Україну йому не довелося.

У 1886 р. стан здоров'я вченого настільки погіршився, що він подав у відставку, а через рік після тривалої хвороби 31 жовтня (12 листопада) 1887 р. помер. Миколай Крушевський був похований на католицькому цвинтарі в Казані. 36 років – фатальна дата не тільки для М. Крушевського, але й для митців Джоржа Байрона (George Byron, 22.I.1788, Лондон – 19.IV.1824, Месолонгійон, Грецька Республіка) і Євгена Гребінки (21.I(2.II).1812, с. Убіжище, Пирятин. повіт, Полтав. губ., Рос. імперія – 03(15).XII.1848, Петербург, Рос. імперія), Анрі Тулуз-Лотрека (Henri Toulouse-Lautrec, 24.XI.1864, Альбі, Франція – 09.IX.1901, Жиронда, Франція) і Мікалоюса Чюрльоніса (Mikalojus Konstantinas Čiurlionis; 22.IX.1875, м. Варена, Литва – 10. IV.1911, с. Маркі, Польща).

Усвідомлення значення особистості М. Крушевського для історичного краєзнавства Волині привело до дієвої підтримки Волинським краєзнавчим музеєм на чолі з директором, заслуженим працівником культури України А.М. Силуком. Зібрані в наукових експедиціях матеріали започаткували в 1990 р. створення меморіального фонду М. Крушевського, що дало змогу музею розширити виставкову діяльність: у 2001 та 2004 рр. відбулися виставки стаціонарні, а у 2002 та 2006 рр. – виставки пересувні, присвячені видатному вченому.

⁵¹ Крушевский Н.В. Отчет о занятиях сравнительным языкознанием за время от 15 декабря 1878 г. по 1 октября 1879 г. / Николай Крушевский // Изв. и уч. зап. Казан. ун-та. – Казань, 1882. Янв.–апр., № 1/2. С. 31–35.

⁵² Крушевский Н.В. Предмет, деление и метод науки о языке / Николай Крушевский // Рус. Фил. Вестн. – 1894. Т. 31, № 1/2. С. 84–90.

⁵³ Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) / Зинаида А. Пахолок // Рус. Ист. Вестн. Москва, 1999. Т. 2. С. 170.

⁵⁴ Там само. С. 171.

⁵⁵ Там само. С. 180.

З нагоди 150-ї і 155-ї річниць від дня народження М. Крушевського 18 грудня 2001 р. і 6 грудня 2006 р. у Палаці культури Волинського державного університету ім. Лесі Українки відбулося вшанування видатного волинянина. На перших урочистостях серед високих гостей був присутній Генеральний консул Республіки Польща у Луцьку Войцех Галонзка (Wojciech Gałazka). До ювілею мовознавця бібліотека університету підготувала репринтне видання його вибраних праць⁵⁶, що зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України.

Оприлюднення результатів дослідження відбувалося на республіканських і міжнародних конференціях, а наукові статті з'являлися не тільки в книгах, наукових збірниках, періодичних та продовжуваних виданнях в Україні, а й за кордоном у Польщі, Росії, Естонії, Литві.

Задля того, щоб зробити спадщину мовознавця доступнішою для дослідників, було здійснено переклад першої наукової праці українською мовою⁵⁷, обговорення якої відбулося на історичному факультеті Волинського державного університету ім. Лесі Українки, та перевидання другої⁵⁸, видано біобібліографічний покажчик⁵⁹. Дослідження життєвого і творчого шляху вченого поступово переросло у вивчення волинської гілки роду М. Крушевського, знайшовши повноту викладу в книзі «Миколай Крушевський і Волинь»⁶⁰.

Життя і діяльність М. Крушевського висвітлювалася у волинських газетах «Народна трибуна», «Вісті Ковельщини», «Народна справа», «Волинь», «Луцьк молодий», «Волинські губернські відомості», «Вісник & К°», «Наш університет», «Волинь-нова», «Волинська газета», «Волинський монітор» та київських «Dziennik Kijowski» і «Патріот України». З цим доробком можна ознайомитися не тільки в періодиці, а й у книзі «Луцька homo візія»⁶¹.

⁵⁶ Крушевський М. Вибрані праці. – Репринт. вид. – Луцьк : Бібліотека Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2006. 180 с.

⁵⁷ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З.О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.

⁵⁸ Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Миколай Крушевський ; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. 137 с. : іл.

⁵⁹ Миколай Крушевський : біобібліогр. покажч. / передм., нарис, хронологія, уклад. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2005. 136 с.

⁶⁰ Пахолок З.О. Миколай Крушевський і Волинь : каталог-довідник. – Луцьк : Волинянин, 2012. 156 с. : іл.

⁶¹ Пахолок З.О. Миколай Крушевський / Зінаїда Пахолок // Пахолок З. О. Луцька homo візія : історико-краєзнавчі нариси / Зінаїда Пахолок. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2019. С. 38–90.

Запрошення

Волинський державний університет
ім. Лесі Українки
Бібліотека

Презентація
україномовного видання книжки
Миколая Крушевського

Замовляння
ЯК ВИД РОСІЙСЬКОЇ НАРОДНОЇ ПОЕЗІЇ

за участю автора проекту
Зінаїди Пахолок

11 грудня 2002 року,
о 14 годні,
за адресою: м. Луцьк,
вул. Шопена, 24
(бібліотека історичної літератури)

Внутрішній світ мовознавця, глибинні риси особистості можна зрозуміти, читаючи його листи, в яких міститься особисте, таємне, що абсолютно не призначалося для друку. Такими є листи М. Крушевського до І.В. Цветаєва⁶², діловий характер мають листи до польського лінгвіста, етнографа і фольклориста Яна Карловича⁶³.

М. Крушевському були присвячені передачі на Волинському обласному радіо 16 грудня 1996 р. «Наш календар», 16 жовтня 1997 р. «Книгозбірка» та на радіо «Ера на Промені» 7 серпня 2009 р. «Лабіринт» і українському радіо «Культура» 27 вересня 2009 р. «Дорогою на зустріч».

У 2001 р. Вацлав Крушевський (нар. 1926, Торунь) потомок шляхетного роду, подарував копії родинних сімейних фото. Серед них два невідомих зображення М. Крушевського. Одноосібний портрет без дати, вочевидь, зроблений в останні роки життя, мав ушкодження, яке завдяки комп'ютерній програмі вдалося прибрати, і відновлене фото подати в книзі «Вісім гімнів Рігведи»⁶⁴. Груповий портрет було зроблено під час проживання в Троїцьку. Виокремлене з нього зображення М. Крушевського було оприлюднено в книзі «Замовляння як вид російської народної поезії»⁶⁵, оскільки цей портрет і досі залишається найбільш раннім. Увесь портрет вміщено в книзі «Вісім гімнів Рігведи»⁶⁶.

Оскільки потрібно було не тільки займатися дослідженням, а й продовжувати інвестувати у свій науковий інтерес, то у 2002 р. накладом 100 примірників вийшов настільний календар на 2003 р. «Миколай Крушевський (1851–1887). Видатний лінгвіст – уродженець Волині» і немаркований конверт до нього.

Створено два сценарії «Волинськими стежками Миколая Крушевського» (для науково-популярного фільму, Луцьк, 2009) і «Духовний континент Миколая Крушевського» (для передачі на Вільнюському телебаченні, Вільнюс, 2016), які за відсутністю фінансування не були реалізованими.

Завдяки ініціативі дослідниці з'явився у 2006 р. вишитий Ю. Е. Савкою портрет М. Крушевського, а у 2010 р. – скульптура М.О. Геруна.

Портрет Миколая Крушевського, зроблений в останні роки життя

Діяльність щодо вивчення й популяризації інформації про видатного краянина не залишилася непоміченою, оскільки відгуки науковців не забарилися: «Уперше на конференції у спеціально виділеній підсекції всебічно в доповідях і повідомленнях учасників розглядалися життя і творча спадщина видатного лінгвіста Миколи Крушевського. 14 публікацій свідчать про участь дослідників з України, Росії, США»⁶⁷. Американка польського походження Джоанна Радванська-Вільямс, яка приїжджала до Луцька, зазначила: «Нещодавно в (колишньому) Радянському Союзі відновився інтерес до Крушевського. В жовтні 1991 року працювала секція, присвячена Крушевському, на конференції, яка відбулася в місті народження Крушевського в

⁶² Пахолок З.А. Плоды забвения, или Кто зажжет свечу? (Письма Н. В. Крушевского И. В. Цветаеву) // Рус. Ист. Вестн. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 159–182. Передрук в кн.: Пахолок З. О. Миколай Крушевський і Волинь : каталог-довідник / Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук. – Луцьк : Волинянин, 2012. – С. 60–89.

⁶³ Пахолок З.А. Письма Николая Крушевского к Яну Карловичу // Рус. Ист. Вестн. Москва, 2000. Т. 3. С. 221–231. Передрук в кн.: Пахолок З. О. Миколай Крушевський і Волинь : каталог-довідник / Зінаїда Пахолок, Ілона Несторук. – Луцьк : Волинянин, 2012. С. 90–104.

⁶⁴ Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. С. 2.

⁶⁵ Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.

⁶⁶ Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Миколай Крушевський ; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. – Фотоблок.

⁶⁷ Бондаренко Г.В. Историчне краєзнавство Волині : у 2 кн. Кн. 2. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. С. 47.

Луцьку в Україні. Серед молодого покоління вчених – Зінаїда Олександрівна Пахолок, яка досліджує питання біографії Крушевського та історії його родини»⁶⁸.

Друкувалися рецензії на перевидання творів М. Крушевського та книг про нього. Відрадіним є факт, що зовнішні рецензії виходили в світ не тільки на Волині⁶⁹, але й в Україні⁷⁰.

На адресу дослідниці надсилали письмові подяки за подаровані бібліотекам видання. У 2003 році за значні досягнення у справі збереження й пропаганди історичної спадщини волинянина М. Крушевського президія Волинського обласного товариства краєзнавців представила дослідницю на Премію ім. Агатангела Кримського. Ця пропозиція була підтримана не тільки громадськими організаціями, але й волинянами. І хоча премія діс-

талася іншим претендентам, ім'я М. Крушевського потужно прозвучало на обласному рівні.

У 2004 р. автора статті була нагороджена Почесним дипломом ім. академіка Миколи Державіна за багаторічні ґрунтовні та наполегливі студії над творчістю відомого філолога М. Крушевського, підготовку двох книг із розлогим науковим апаратом та численних статей⁷¹.

Проведене впродовж тридцяти років вивчення життєвого і наукового шляху М. Крушевського дозволило вписати це ім'я в історію Волині, а віднайдені матеріали представників шляхетного польського роду додали штрихи до біографії мовознавця. Перспектива подальших пошуків пов'язана з дослідженням документів родини вченого, для поширення ідей якого необхідно перекласти українською мовою його наукові праці.

References

- Boduen de Kurtene, I. A. (1963). *Izbrannye trudy po obshemu yazykoznaniiyu*. (Т. 1, 2). Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].
- Bondarenko, H. V. (2003). *Istorychne kraieznavstvo Volyni* (Kn. 2). Lutsk: RVV «Vezha» Volyn. derzh. un-tu imeni Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
- Bondarenko, H. V. (2013). Nove doslidzhennia z istorii Volyni. *Slovianskyi svit – The Slavic world*, 11, 322–325. [in Ukrainian].
- Bondarenko, H. V. (2003). Vydatnyi movoznavets, volynianyn Mykolai Krushevskiy (1851–1887). *Pedahohichnyi poshuk. – Pedagogical search*, 3(39), 85–86. [in Ukrainian].
- Bulakhov, M. H. (2002). Krushevskiy M. Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii. *Problemy slavistyky – Problems of Slavic studies*, 2/3, 85–86. [in Ukrainian].
- Denysiuk, V. T. (2005). *Lutsku – 920 rokiv: istoryko-kraieznavchi narysy*. Lutsk: Nadstyria. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, V. S. (2002, December 17). Krushevskiy ukrainskoiu movoiu. *Volyn*, p. 4. [in Ukrainian].
- Krashevskiy, Yu. (1979). *Povisti*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

⁶⁸ Radwańska Williams J. A Paradigm Lost. The Linguistic Theory of Mikołaj Kruszewski / Joanna Radwańska Williams. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1993. – P. 176.

⁶⁹ Ковальчук В.С. Крушевський українською мовою // Волинь. – Луцьк, 2002. – 17 груд. – № 144(14173). – С. 4; Бондаренко Г.В. Видатний мовознавець, волинянин Миколай Крушевський (1851–1887) / Геннадій Бондаренко // Педагогічний пошук. 2003. № 3(39). С. 85–86. – Рец. на кн.: Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський ; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.; Ольшевський І. Е. Осягаючи таїну Рігведи / Ігор Ольшевський // Луцьк молодий. Луцьк, 2005. 22 верес. № 30(260). С. 7. Рец. на кн.: Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / упоряд., вступ. ст. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. 137 с.; Мандзюк Ф.Г. Довідник про Крушевського / Феодосій Мандзюк // Вісник і К°. Луцьк, 2006. – 9 лют. № 6(514). С. 4.

⁷⁰ Ткаченко К. Замовляння Крушевського // Книжник-review. Київ, 2003. № 2(59). С. 8. – Рец. на кн.: Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський. – Луцьк : Вісник і К°, 192 с.; Моклиця М.В. Миколай Крушевський. Замовляння як вид російської народної поезії; упоряд., перекл., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок / Миколай Крушевський. Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл. // Слово і Час. Київ, 2003. № 6. С. 87–88. Рец. на кн.; Мосенкіс Ю. Л. Магія замовлянь / Ю. М. // Мова та історія. – Київ, 2003. Вип. 66. С. 109–111. – Рец. на кн.: Крушевський М. Замовляння як вид російської народної поезії / Миколай Крушевський ; упоряд., пер., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. – Луцьк : Вісник і К°, 2002. 192 с. : іл.; Мосенкіс Ю.Л. Рігведа звучить знову / Ю. М. // Мова та історія. Київ, 2004. Вип. 68. С. 95. Рец. на кн.: Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи ; упоряд., вступ. ст., дод. З. О. Пахолок. Луцьк : Терен, 2004. 137 с. : іл.

⁷¹ Почесний дипломом ім. академіка Миколи Державіна 2004 р. // Мова та історія. – Київ, 2004. – Вип. 69. – С. 9.

- Krushevskij, N. V. (1891; 1892). Ocherki po yazykoznaniiu. *Russkij Filologicheskij Vestnik – Russian Philological Bulletin*, 25, 253–271; 26, 173–186; 28, 3, 266–290. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1882). Otchet o zanyatiyah sravnitel'nyh yazykoznaniiem za vremya ot 15 dekabrya 1878 g. po 1 oktyabrya 1879 g. *Izvestiya i uchenye zapiski Kazanskogo universiteta – News and scientific notes of Kazan University*, 1/2, 31–35. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1894). Predmet, delenie i metod nauki o yazyke. *Russkij Filologicheskij Vestnik – Russian Philological Bulletin*, 31, 1/2, 84–90. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1879). Vosem gimnov Rigvedy. *Izvestiya i uchenye zapiski imperatorskogo Kazanskogo universiteta. – News and scientific notes of the Imperial Kazan University*. 4, 105–114. [in Russian].
- Krushevskij, N. V. (1876). Zagovory kak vid ruskoj narodnoj poezii. *Varshavskie universitetskie izvestiya – Warsaw University News*, 3, 3–69. [in Russian].
- Krushevskiy, M. (2004). *Visim himniv Rihvedy*. Lutsk: Teren. [in Ukrainian].
- Krushevskiy, M. (2006). *Vybrani pratsi*. Reprintne vydannia. Lutsk: Biblioteka Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. [in Russian].
- Krushevskiy, M. (2002). *Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii*. Lutsk: Visnyk i K°. [in Ukrainian].
- Lakier, A. B. (1990). *Russkaya geraldika*. Moskva: Kniga. [in Russian].
- Litopys Ruskyi*. (1989). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
- Mandziuk, F. H. (2006, February 9). Dovidnyk pro Krushevskoho. *Visnyk & K°*, p. 4. [in Ukrainian].
- Milyukov, A. P. (1874). *Letnie poezdki po Rosii. Zapiski i putevye pisma*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Moklytsia, M. V. (2003). Mykolai Krushevskiy. Zamovliannia yak vyd rosiiskoi narodnoi poezii; uporiad., perekl., vstup. st., dod. Z. O. Pakholok. *Slovo i Chas – Word and Time*, 6, 87–88. [in Ukrainian].
- Mosenkis, Yu. L. (2003). Mahiia zamovlian. *Mova ta istoriia – Language and history*, 66, 109–111. [in Ukrainian].
- Mosenkis, Yu. L. (2004). Rihveda zvuchyt znovu. *Mova ta istoriia – Language and history*, 68, 95. [in Ukrainian].
- Mykhailiuk, O. H., & Kichyi, I. V. (1991). *Istoriia Lutska*. Lviv: Svit. [in Ukrainian].
- Olshevskiy I. E. (2005, September 22). Osiahaiuchy tainu Rihvedy. *Lutsk molodyi*, p. 7. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. A. (2000). Pisma Nikolaya Krushevskogo k Yanu Karlovichu. *Russkij Istoricheskij Vestnik. – Russian Historical Bulletin*, 3, 221–231. [in Russian].
- Pakholok, Z. A. (1999). Plody zabveniya, ili Kto zazhzhjet svechu? (Pisma N. V. Krushevskogo I. V. Cvetaevu). *Russkij Istoricheskij Vestnik – Russian Historical Bulletin*, 2, 159–182. [in Russian].
- Pakholok, Z. A. (2003). Rol I. A. Boduena de Kurtene v stanovlenii i razvitii nauchnogo talanta N. V. Krushevskogo. *Slavica Tartuensia*, T. 5, 101–111. [in Russian].
- Pakholok, Z. O. (2019). *Lutska homo viziia*. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. O. (2004). Molodyi vchytel Panko Kulish u Lutsku. *Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist – Volyn Museum: History and Modernity*, 3, 359–362. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. O. (Ed.). (2005). *Mykolai Krushevskiy : biobibliografichni pokazhchyk*. Lutsk: Teren. [in Ukrainian].
- Pakholok, Z. O. (1999). Yunatski roky Mykhaila Kosacha. *Naukovyi visnyk VDU: Filolohichni nauky. – VSU Scientific Bulletin: Philological Sciences*, 15, 52–58.
- Pakholok, Z. O., & Nestoruk, I. M. (2012). *Mykolai Krushevskiy i Volyn*. Lutsk: Volynianyn. [in Ukrainian].
- Pochesnyi dyplom imeni akademika Mykoly Derzhavina 2004 roku. (2004). *Mova ta istoriia. – Language and history*, 69, 9. [in Ukrainian].
- Smiian, P. K. (1990). *Kovel. Istoryko-kraieznavchyi narys*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
- Spisok dvoryan Volynskoj gubernii*. (1906). Zhitomir. [in Russian].
- Storozhenko, O. P. (1863). *Ukrainski opovidannia*. Kn. I. Sankt-Peterburh [in Ukrainian].
- Tkachenko, K. (2003). Zamovliannia Krushevskoho. *Knyzhnyk-review. – The scribe-review*, 2, 8. [in Ukrainian].
- Tkachov, S. V. (1988, August 17). Vchenyi-linhvist z Volyni. *Radianska Volyn*, p. 3. [in Ukrainian].
- Tsynkalovskiy, O. (1984). *Stara Volyn i Volynske Polissia (Kraieznavchyi slovnyk – vid naidavnishykh chasiv do 1914 roku)*. (T. 1). Vinnipeg: Tovarystvo «Volyn». [in Ukrainian].
- Vajl, P. (2008). *Genij mesta*. Moskva: KoLibri. [in Russian].
- Velma, M. H. (1990). *Kovel: Putivnyk*. Lviv: Kameniar. [in Ukrainian].
- Yakobson, R. O. (1985) *Izbrannye raboty*. Moskva: Progress. [in Russian].
- Zhyvi tradytsii. Ukrainski radianski khudozhnyky pro sebe i svoju tvorchist* (1985). Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].